

Zora del Buono

MARŠALINJA

prevedla
Mojca Kranjc

*Komunizem je aristokratstvo
za vse.*

Ramón María del Valle-Inclán

*

Era difficile, ma lo rifarei.

Pietro Del Buono

Osebe

Zora Del Buono, rojena Ostan

Njeni starši: Marija in Cesaro Ostan

Njeni bratje: Franc, Ljubko, Boris, Nino

Njen mož: prof. Pietro Del Buono

Njen tast: Giuseppe Del Buono

Njeni sinovi: Davide, Greco, Manfredi

Njene snahe: Fiammetta, *Švedinja*, Mila, Marie-Louise

Njene vnukinje: Elena, Zora, Zora

Njena sorodnica: Otilija Ostan

Njene prijateljice in prijatelji v Bovcu: Pepca, dolga Ana, Goran Srb

Pietrovi prijatelji v Berlinu: dr. Adelsberger, prof. Oskar Blank, dr. Emmi Bloch

Njuni prijatelji v Bariju: colonello Neldo, gospa in gospod Coda, gospa in gospod Grandolfo, brata Lombardi, avvocato Basso, gospa in gospod Russo s hčerko Zoro, Angelo Zappacosta

Druge osebe: Cinzia *la capricciosa*, Michele Zanoni, Pavle Perić, Polonca Perić, Agata Giordanelli, sestra Branka Blatnik

Žrtve: Valdemaro Tedesco, Franco Lardi, Massima Lardi, Giovanna Lardi

Hišne pomočnice v Bariju: Emma, Dragica, Giacomi-na, Josipina, Clara, sestra Aloisia, Francesca, Silva

In: Antonio Gramsci, Josip Broz Tito

PROLOG

Ime si dobila po njej, ne pozabi tega, je svarila teta Mila. Skrivnosti je treba pustiti tam, kjer je primerno mesto zanje: v kraljestvu molka. Predvsem ne sme nihče izvedeti resnice o dogodku, prenevarno, prizorišče dogajanja je vendarle globoko na jugu Italije, lahko bi prišlo do maščevanja, pisati o tem je naravnost neodgovorno. Sestrična Elena je menila drugače. Vsekakor gleda na zadevo bolj z metafizičnega vidika. Vse prikrito bi se prenašalo na naslednje generacije in povzročalo veliko škodo, dokler skrivnost ne bo razkrita. Temu se reče transgenealogija. Pomisli na naše mrtve, je opomnila. Ja, naše mrtve. Družinsko prekletstvo, bi rekli nekdanj, ko so še verjeli v duhove in pisali zgodbe o prikaznih. To je tisto, kar nas je bratrance in sestrične povezovalo od malega: gotovost, da smo člani nesrečne družine. Odraščali smo v senci zlih slutenj. Smrt pričakujemo vsak trenutek. Pravzaprav smo vsak dan začudeni, da smo še živi. Ja, poznam jih, naše mrtve, vseh pet. Vsi so umrli v prometnih nesrečah, vsi predčasno. Rekla sem, to so tragična naključja, ljudje vsak dan umirajo v prometnih nesrečah. Elena ne verjame v naključja, verjame v višjo silo. Tako kot moja babica.

Za svoje grehe je plačala, je rekla Elena, njen konec je bil bridek. Teta Mila je pristavila: *Grehi so jo pahnili v onstranstvo.*

Da je Zora Del Buono umrla nenaravne smrti, ni preverjeno. A marsikaj priča o tem. Bila je osebnost, ki ni trpela ugovorov, jih je pa izzivala. Te ženske so se bali in jo občudovali, mnogi so jo častili. Jaz sem jo kratko malo imela samo rada. Naša babica je imela močan značaj, je bilo rečeno zmeraj. Ognjevita je bila. Velikopotezna. Trmasta. Ali pa tudi: gospodovalna. Kadar so govorili o njej, je prej ali slej kdo rekel: *Če bi bila moški, bi bila majorinja, še rajši maršalinja, mogoče celo predsednik države.* Tako kot on. Kot Josip Broz Tito. Če so jo zastrupili, so jo zaradi njega. Ne bi se smeli odreči avtopsiji.

Kdaj je začela sovražiti svojo mater? Tisti dan, ko jih je mati zapustila? Ko jo je oče zgodaj zjutraj nahrulil, naj vse čevlje, ki niso materini, prinese v izbo, svoje, od bratov in tudi njegove, *pa hitro!*, in potem s širokimi, ritmičnimi gibi pomete iz veže na ulico nedeljske čevlje iz gladkega usnja, imenitne in manj imenitne gležnjarje, copate, čevlje za na polje in kožuhovinaste škornje, potem pa pometa naprej, tudi ko že zdavnaj ne bo na tleh niti mrvica več? Dvanajst parov damskih čevljev je med speštanimi konjskimi figami ležalo pred vrati njihove hiše, tako da so lahko vsi videli, da je imela Marija več čevljev od katerekoli druge ženske v vasi, kar so tako ali tako vsi vedeli. Da so lahko vsi videli, čemu se je Marija odpovedala. Dvanajst parov izgnanih čevljev pa je pomenilo tudi: mati je odšla z malo prtljage.

Ali pa je sovraštvo vzniknilo tisti dan, ko se je mati vrnila k njim, s tujčevim otrokom v trebuhu, ko je sicer ponižno, a z avro drznosti, ki jo je obdajala poslej, zlezla z voza, ki jo je pripeljal domov, vedoč, da jo bo Cesaro sprejel nazaj? Je sploh bilo sovraštvo? Navsezadnje Zora matere ni sovražila brez prestanka, včasih je pozabila na žgoči občutek, ki ga še ni znala poimenovati; kako se temu reče, jo je obšlo šele pri njenih štirinajstih letih, ko je opazovala mater, kako ureja šopek rož v vazi

in pri tem zamišljeno boža cvetne liste ostrožnika, s pogledom, ki si ga Zora ni znala razložiti, ki pa jo je vznemiril, saj se je zdelo, da prihaja iz nekega drugega sveta, sveta, v katerega Zora ni imela dostopa. Takrat je prvič pomislila: *Sovražim te*. Prej je v materini navzočnosti zaznala samo nejevoljo, nelagodje, predvsem telesno, kakor da je materin život, nekoč zavetje brezpogojne topline, postal tuj, mogočno žensko telo, ki se ji je neštetokrat preveč približalo in ki si ga ni upala odriniti.

Matere ni bilo pet mesecev. Od prvega dne je Cesaro dopovedoval hčeri, da je zdaj ona gospodinja hiše, kar je osemletna deklica brez vprašanj sprejela, oče je jasno povedal, da se ne ve, ali se bo mati kdaj vrnila, in, ne, ni mu povedala, kam gre. Le da ni mrtva, to je vbil v glavo svojim trem otrokom, ni mrtva, to zagotovo ve. *Ni mrtva*, so si šepetali Franc, Zora in Ljubko, zmeraj kadar je hrepenenje po materi postalo veliko. Na te upanja polne šepete, ki so v teku mesecev postajali čedalje bolj obupani, se je zdaj spomnila Zora, ko se je peljala čez most mimo Ljubka, ne več hlipajočega otroka, ki se je ponoči rad prikradel v njeno posteljo, da bi pri starejši sestri našel tolažbo. Včasih je dišal po medu, zjutraj je imela zlepljene lase, ker je vanje zakopal svoja medena usta. Nekoč je med čiščenjem (*gospodinja hiše!*) našla lonec medu pod njegovo posteljo in videla, da ima mali Ljubko v življenju cel niz tolažil in da ona, Zora, stoji na vrhu lestvice reševanj: cucljati palec, božati zajčke, lizati med, zlesti k sestri. Potegnil se je, je pomislila, in okrepil, ko je tako stal zraven samokolnice, polne kamnov, in lagodno kadil

cigareto, mladenič kostanjevo rjavih las, ko gorski potok bistrih oči in močnih kosti, tako kot vsi v družini – ali skoraj vsi. Čeprav je bila samo tri leta starejša, je čutila do njega materinsko naklonjenost, in to je bilo navsezadnje povezano tudi z loncem medu; kadar je pogledala Ljubka, je zaduhala med, še zdaj. Pospesila je. Pogled s te višine je bil veličasten. Če je kaj ljubila, je bilo to: popoln pregled. In zaradi plašcev iz polne gume je bil novi kamion daleč boljši za vožnjo od starega z železnimi kolesi. Tudi vetrobransko steklo je bilo odličen izum: manj prahu v obraz, skoraj nič solzenja. Vožnja je tehniki tovornih vozil prinesla nešteto izboljšav, vsaj to.

Zora je o vojni vedela veliko. Vsi v dolini Soče so o vojni vedeli veliko. Celo v treh jezikih so šle težke besede večini gladko z jezika: Soške bitke. Battaglie dell'Isonzo. Isonzoschlachten. Za Zoro je bila nemščina lažja kot za druge; v dveh letih dekliškega pensionata na Dunaju se je ne le naučila nemško, temveč si je pridobila nadih določene velemestne noblese, ki v vasi ni bila všeč vsem (natančneje rečeno: skoraj nikomur). Tudi ime vasi je bilo v treh jezikih: Bovec. Plezzo. Flitsch. Kot otrok je po mili volji rekla kdaj tako, kdaj drugače, najrajši pa Flitsch. Flitsch, flič, je zvenel veselo, spominjal je na glitsch, glič, torej na dričanje, drsalnico, na karkoli spolzkega; z brati so prepevali pesmice, se s pobočja gličali, dričali, v zeleno lesketajočo se, ledeno mrzlo Sočo in se obmetavali z gličem, kar je bil družinski izraz za blato in sploh vse, kar je bilo gnusno, polži, na primer, tudi polži so bili glič.

Reka je imela celo štiri imena. Soča. Isonzo. Lusiņ. Sontig. Sicer nihče več ni rekel Sontig, še celo najbolj okoreli cesarsko-kraljevi monarhisti ne; Sontig je po tihem poniknil. Si pa še lahko izbiral med slovenskim Soča, furlanskim Lusiņ in italijanskim Isonzo. Od kar pa so bili gospodarji doline Italijani ...

Zavrta je, ko je zavila na vaško cesto. Seveda je vedela, da je nekaj tovara, ki ga je prevažala na kamionu, nevarnega. A nekdo je navsezadnje moral spraviti staro železo na deponijo, vse tiste tulce od smodnika, naboje, bajonete, nekatere za M1895, poljske lopate, razbite keramične ročne bombe z držalom, kose avstro-ogrskih repetirk, včasih tudi cele italijanske puške tipa carcano in seveda jeklene čelade; številnih se je držala kri. Medtem je popolnoma pozabila, kaj je v lesenih zabojih. Ko je vijugala po cesti s prelaza, je za hip pomislila na mater, na tisto, kar ju je kljub vsemu povezovalo in o čemer je mislila, da je bilo pravzaprav vzrok takratne materine vrnitve: ljubezen do tega koščka gorske pokrajine, neznanskega prostranstva ravnine, obdane s hribi, ki so se kot grobi skladi naložili okrog visoke planote, sredi nje pa smaragdno zelena Soča; vzvišena pokrajina, ki se je smrt desetisočih vojakov ni niti malo dotaknila.

Preden je zavila, je ujela pogled na hišo staršev. Dobro je zgedala, kompaktno. In uničena manj, kot je pričakovala, ko je držala v rokah Frančev telegram: »BOVEC SVOBODEN AMPAK UNIČEN PRIDITE«.

Skoraj vsi so se vrnil. Reveži, ki so jih spravili v begunsko taborišče v Bruck an der Leitha, ker niso

vedeli, kam naj sicer z njimi. Srečneži, ki so se lahko zatekli k sorodnikom daleč od soške fronte. In potem oni, družina Ostan, ki se je kratko malo preselila v Ljubljano, v hišo, ki jo je oče kupil na začetku vojne. Tistega 24. maja 1915 je malo manjkalo, pa se ne bi mogli niti posloviti drug od drugega, ko je dekan Vidmar med jutranjo mašo sporočil: *Italijani so nam napovedali vojno, začenjajo napadati. Odit morate, vsi, do zadnjega! Spakirajte najnujnejše, po en kovček vsak. Volneno odejo. Hrane za tri dni. Jutri navsezgodaj se zberite na trgu. Pojdite zdaj! Bog vas obvaruj. Amen.*

Niso vedeli, kako dolgo jih ne bo, mnogi so verjeli, da bodo kmalu nazaj, nekateri so zazidali dragocenosti v klet, izpustili kokoši in gosi, koze tudi, krave so gnali s sabo. Župan Jonko je shranil najpomembnejše občinske dokumente v sod in ga dal zakopati na vrtu, sod je po koncu vojne izginil, našli so samo še ostanke sežganih dokumentov, verjetno so jih Italijani uporabili za kurjavo.

Seveda beg zanje ni bil preprost, brez kamiona, Italijani so ga na začetku vojne zasegli. Vseeno pa so imeli konje in vozove, oče je imel ne le gostišče, temveč tudi prevozno podjetje. Franca so že pred meseci vpoklicali, tako da je bila na begu Zora najstarejša od otrok. Ljubko je vodil zadnjo vprego, Zora sprednjo. Boris je tekal sem pa tja, večinoma pa je hodil sam, žvižgal raznorazne melodije, žilavi devetletnik. Malega Nina so posadili na vrh natovorjenega Zorinega voza, včasih je jokal, potem pa kot kakšen radoživ škrat skuštranih las kukal izmed vseh tistih torb, plaščev in odej, skakal po njih, se spotikal obnje

ali med smehom padal mednje, in Boris se je hecal z njim, dokler ju Zora ni opomnila, da se navsezadnje ne peljejo na izlet. Tako so korakoma napredovali čez hribe, Zora in njeni trije bratje. Njihovi starši so se na dan vojne napovedi odpeljali naprej z lahko vprego, v gostišču strica Mila v Kranjski Gori je otroke čakalo njihovo sporočilo, da je tu pripravljena soba zanje. Preostale noči so prebili pri kmetih na skednjih, tako kot drugi begunci. Umazani, ampak zdravi so prispeli v Ljubljano, beg je trajal dva tedna. Najhujši je bil začetek, Predel je strm prelaz, zgoraj je bil še sneg; mukoma so se vzpenjali, konji in mezgi in krave, pa tudi ljudje, družina za družino, in z njimi še nekaj psov, ki se niso pustili odgnati. V daljavi bobnenje italijanskega topništva. Če je pogledala nazaj, se ji vse skupaj ni več zdelo tako hudo, ampak kadar gledamo nazaj, so stvari tako ali tako večinoma videti boljše, to je Zora pri svojih enaindvajsetih že ugotovila; s preteklostjo ravna spomin blago. Če bi bilo drugače, bi ne mogla prenesti svoje matere, te izdajalke.

Tri leta so bili zdoma prebivalci, vsa vas, nekega ponedeljkovega jutra pometeni na cesto kot nekoč Marijini čevlji. In potem razkropljeni po vsem svetu. Zapuščene hiše so več mesecev samevale, vselili so se le pajki in druge živalce (morda še ta ali ona kokoš). Potem so se napolnile s tujci, samimi moškimi, samimi Italijani. Z zdravimi, ranjenimi, bolnimi, umazanimi možmi, ki so se bojevali za to, da Avstrija ne bi ponovno osvojila te doline in teh hribov. Bovec, vas moških. Ko so se vaščani vrnili iz pregnanstva, so bile poškodovane ne le njihove hiše, temveč tudi oni sami.

Zora je mimo cerkve zapeljala navkreber k deponiji. Tistega ponedeljkevega jutra ni bila pri maši, zgodnje jutranje maše so bile za stare. Namesto tega sta s Pepco polirali kozarce v jedilnici in čakali, da pride dol njihov edini gost, tako da bosta lahko pospravili njegovo sobo, trgovec iz Trsta, tega se je še spomnila.

Pepca je bila njena najboljša prijateljica, morda edina, sirota iz sosednjega kraja, ki jo je Cesaro vzel v službo kot deklo, škratasto, temnooko punco, ki se je rada smejala in ji ni nikoli nič zamerila. Drugače od dolge Ane, *Ane z ravnimi nogami*, kot ji je vzdihovaje rekla Zora. Sama je imela krive noge. Tako je vsaj trdila, čeprav ji je Pepca kar naprej zagotavljala, da njene noge nikakor niso krive. Ravnonoga Ana je bila po vrnitvi vsa zapeta, naravnost hladna. Pred vojno so bile najboljše prijateljice, te tri; zdaj nič več. Zora se je lahko spomnila nekega trenutka med begom, ko so imeli prelaz že za sabo in so s konji klamali proti Trbižu. Najprej je slišala tovrnjak, ki se jim je bližal od zadaj in jih ropotaje prehitel. Potem je na kesonu zagledala Ano, zahomotano, stisnjeno med teto in mater, vsaka od njih z otrokom v naročju, Ana se je oklepala malega Iztoka, svojega najmlajšega brata, čigar svetli kodri so se zdeli prepleteni z njenimi v eno samo prekipevajočo džunglo las; kakšnih trideset žensk in otrok je tesno stlačenih čepelo na tovrnjaku, prtljage skoraj niso imeli, oblekli so skoraj vse, kar so imeli, plast za plastjo. Z Ano sta si pomahali, najprej veselo, potem zadržano, slutili sta, da bo med njima odslej drugače, če se bosta še kdaj videli. Anina prihodnost je bila v begunskem taborišču nekje naprej

od Dunaja, Zorina v stanovanjski hiši z vrtom v Ljubljani. Pravično to ni bilo.

Tudi ni bilo pravično, na kar so naleteli po vrnitvi. Hiša Ostanovih je peklensko smrdela, drugače je bila dokaj nedotaknjena, celo omet se je obdržal. Anina hiša ni smrdela. Anina hiša, to sta bila dva preluknjana zidova in pol, brez strehe, brez tal, brez dimnika. Skoraj vse hiše v vasi so bile ruševine, opečnati fragmenti bizarnih oblik. Ob glavni cesti zahodno od trga podolgovata hiša Ostanovih, katere mogočnost je bila pred vojno manj opazna, ker enonadstropna od drugih ni bila nič višja, temveč le globlja in precej, precej daljša. Zdaj, tako nepoškodovana, je zgledala nesramno impozantna. Zakaj so ji streli prizanesli, ni vedel nihče.

Poleg tega je bilo nepravilno, da je bil Anin brat mrtev, Zorini bratje pa ne. Ljubko, Boris, Nino, vsi živi in zdravi. Franc je preživel vojno kot častnik, sicer ranjen in potem v angleškem ujetništvu, ni pa umrl. Ana je Pepci opisala, kaj se je dogajalo v taborišču. Pepca pa je potem vse povedala Zori, pripovedovala o neštetihih barakah, postrojenih, belo popleskanih in nizkih, v vsaki od njih dvajset sob, v vsaki sobi osem ljudi. O pet tisoč Slovencev, ki so bivali v barakarskem mestu, in šest tisoč domačinov, Bruckčanov, ki so demonizirali Slovence, ko so izbruhnile najhujše bolezni in se je začelo umiranje, jih zmerjali z zaje-davci, črnohorzijanci, češ da zaradi njih rastejo cene. Hihitaje je pripovedovala, da je Ana v taboriščnem dekliškem zboru s svojim zvonkim glasom očarala kantorja, ki ji je potem prinašal živila iz mesta in ji

celo podaril moder žameten ležeči ovratnik, in s solzami v očeh pripovedovala o noči, ko je umrl mali Iztok, tako plastično, kot da je bila zraven: da se je Iztok, namesto da bi rasel, čedalje bolj krčil, dokler ga skoraj ni bilo več, da je zaljubljeni kantor dečku s črnega trga prinašal jajca in nekakšno temno melaso, ki je Ana ni poznala, najbrž kaj spodnjeavstrijskega, ki pa je malemu teknila in si jo je s prstki blaženo tlačil v usta, ko ga je nenadoma zgrabil krč, ki ga je stresal in stresal, dokler deček ni umrl. Po taborišču se je govorilo, da je bila melasa zastrupljena, ker so se prebivalci Brucka hoteli znebiti Slovencev. Kantor je še nekaj dni lazil okrog Ane, potem pa je poklapan odšel iz taborišča.

Več ko je Zora izvedela, bolj goreče je želela govoriti z Ano in jo tolažiti ali ji speči kaj sladkega, tako kot nekoč, a se je zdelo, da se Anina hladnost z vsakim dnem samo še stopnjuje, in v nekem trenutku je Zora kratko malo dvignila roke. Sumničavo je opazovala neprekinjeno prijateljstvo med Pepco in Ano, kdaj pa kdaj godrnjavo kaj pripomnila, dokler ni Pepca naposled postala do Ane bolj zadržana (vseeno je Pepca našla streho v hiši Ostanovih, vedela je, kakšna je njena vloga, in ni hotela povzročiti kakšne razdraženosti).

Pred zbirališčem bojne opreme na gornjem koncu vasi sta stala dva kamiona s priklopnikom, privoz je bil nagnjen in poln lukenj, premetavalo jo je, Zora je parkirala svoj kamion zraven drugih dveh. Zaprla je zložljivo streho, spodrecala krila in skočila iz vozniške kabine, šla okrog avta, zadaj odpela ponjavo in zavpila

proti deponiji: »Sem že nazaj!« Ni čakala na moške, razkladati staro železo pa res ni bila njena naloga.

Vežalke na gležnjarjih so se ji razrahljale, sklonila se je, da bi jih zavezala. Ko je dvignila pogled, je zagledala rdečelasa Italijana, kako sedita na zidu in se režita drug drugemu, oba sta bila v uniformi, oba sta kadila. Česa takega pa še ne, je pomislila, Italijani z rdečimi lasmi! Pa kar dva! Izzivalno ju je pogledala in šla domov.

Srb je pod portalom stal na lestvi in na tečaj kapal olje. Na Srba, vojnega faktotuma, so naleteli v hiši, ko so se vrnili iz Ljubljane. Milo smehljajoč se je spustil iz podstrešne izbe, ko so stopili v hišo, jih pozdravil elegantno zadržano, kot da je dolgoletni služabnik, vzel materi in hčeri mala kovčka iz rok in ju nesel v njuni sobi, ki jima ju je pravilno pripisal, čeprav sta bili skoraj prazni. *Samo še poljub roke manjka*, je razveseljena zamrmrala Marija. Zora jo je pogledala od strani. Spet tisti mučno temni občutek.

Srb je bil molčeč in ognjenega pogleda. Seveda je imel ime, Goran, ki so ga v neposrednem nagovoru tudi uporabljali, sicer pa so mu vsi rekli samo *Srb*. Da je bil Srb, je vsekakor bilo pomembno. Veliko Bosancev se je borilo za Avstro-Ogrsko, Franc je bil na čelu neke bosanske kompanije, ampak Srbi pa ne, Srbi so bili sovražnik. Srb, ki se je bojeval na njihovi strani, je bil bržkone nor ali pa spodoben dečko. Poleg tega je bil majhen in malce brezobličjen, *buca*, kar je bila skrivna šifra otrok za debelinka. Bucasti ljudje ne morejo biti hudobni, ker so zaposleni s hrano, se je zdelo

Ostanom, ki niso bili debeli, temveč krepki, izjema je bil Boris, on je bil suh ko trlica in je s svojim aristokratskim nosom tako ali tako zgledal drugače, nič čudnega, si je mislila Zora.

Zamolkel topot, potem krik. Srb je padel z lestve. »Goran!« je zavpila Zora. Hlačnica je bila strgana, Goran je odšepal skozi portal in se sesedel na klop, ki jo je stesal ravno včeraj. Zora se je usedla k njemu, s hrbtom na hišnem zidu, ogretem od sonca. Za hip je zamižala. Goran je potihem zastokal, Zora je mežiknila in zagledala brazgotino. Ne krvaveče rane, ki jo je Srb pivnal z robčkom. Brazgotina pod njo je kot kača vijugala po stegnu, čez koleno bržkone tudi, mogoče vse dol do stopala.

»Kdaj?« je vprašala Zora in jo pokazala.

»Štiriindvajsetega oktobra,« je odgovoril Srb.

Več ni bilo treba reči. *Štiriindvajseti oktober* je povedal vse. *Štiriindvajseti oktober* je pomenil ledeni dež in snežne viharje, pomenil je prihod Nemcev, pomenil je granate z modrimi in zelenimi križi, v njih plin novega tipa, moder in zelen križ skupaj sta pomenila dvobarvno obstreljevanje, na avstrijskih položajih sto tisoč takih granat, ki so se usule na nič hudega sluteče Italijane. *Štiriindvajseti oktober* je pomenil totalno uničenje ljudi in živali, celotno območje zadušeno, ostale so le poljane mrtvih in molčeči hribi. Enajst bitk so izgubili Avstrijci, v dvanajsti so zmagali po zaslugi nemškega plina, *čudež pri Kobaridu* so poimenovali udarec, zadan Italijanom, čeprav tista zmaga ni bila čudež, čudeži so nekaj v zvezi z bogom, ne pa z

ubijalskim plinom, za nameček so bili Avstrijci v tisti vojni na koncu vendarle poraženci.

Zora se jo ozrla gor k Rombonu, bukve na vznožju strmih pobočij so se listale nežno svetlozeleno, nad njimi gozd iglavcev, potem gola skala, zgoraj je ležal sneg, lepo, tako kot prej. In nikoli več tako kot prej. Gora, pretaknjena s kavernami, luknjami in zavetji, kakor z izvotljenimi očmi, ki so prazne strmele na ravnico; v njih so ždeli mesece in mesece, tako Avstrijci kakor Italijani s svojimi puškami in topovi, pa ne samo na Rombonu, temveč tudi na Polovniku in drugih hribih okrog ravnice, cela gnezda so se oklepala skal, natlačena z možmi, gorskimi baterijami, tako kot tisto na koti 1313, razvpiti elitni postojanki, od koder so se kdaj pa kdaj spustili v dolino, da bi obiskali bordel, ki ga je avstrijska vojska uredila za vojake na fronti, dame so se menjavale, da se moški ne bi navezali nanje, je slišala Zora, Dunajčanke predvsem, čemur se ni čudila, lahka dekleta je takrat na Dunaju sama videla; kamnita hišica ob poti, daleč od vsega drugega, ob cesti na prelaz, ko so bežali, so šli mimo, takrat je bila zavetje za kozje pastirje, tako kot je spet zdaj. *Fronta*, to je zvenelo nerealno. *Fronta* je vendar daleč stran, nekje spredaj, pri drugih ljudeh; ta *fronta* pa je bila pri njih, tik zraven vasi, dvajset metrov od Soče, potem reka, zadaj strelni jarki in bivališča italijanskih rezerv, *fronta* pač, ne le nekaj dni, dokler se bojna linija ne premakne, temveč več mesecev; Bovec, vas za zgodovinske knjige.

»Francesco,« je nenadoma rekel Srb.

»Francesco?« je vprašala Zora.

»Lušten fant je bil,« je rekel Srb.

Zora je od strani opazovala Gorana. Nikoli ga ni vprašala, kaj je delal med vojno. Moških se tega ne sprašuje, ji je zabičala mati, *delali so pač to, kar so morali delati, torej ne sprašuj*. Tisti moški molk o vojni je obvladal tudi Franc, z drugimi vojaki se je verjetno pogovarjal o tem, kar je doživel, z brati in sestro pa ne, razen zabavnih anekdot o prehranjevalnih navadah Bosancev v njegovem regimentu, takrat je Franc postal tako sentimentalen, da je cele dneve hodil po vasi s fesom iz rdečega filca na glavi in obiskoval ostanke džamije, ki so jo na ukaz vodstva avstrijske vojske zgradili za muslimanske Bosance, kar je župnika pripravilo do tega, da je zmajeval z glavo, do česa več pa tudi ne. Frančevo ljubezen do pokrivanja s fesom so sprejeli kot vojno poškodbo, drugi so se v tistih letih navzeli bolj čudaških muh, Anina babica, na primer, je brez prestanka pletla srajčke za vaze, češ da rože potrebujejo toploto, česar ni nihče razumel, a je niso odvrčali od pletenja, zlasti ker je Anina mati izgotovljene srajčke skrivaj sparala in dragoceno volno navila v nove klobke, večno kroženje.

»Francesco?« je vprašala Zora, »kdo je bil Francesco?«

Goran se ni zmenil za vprašanje. »Najhujša je bila tišina,« je rekel. »Tri ure tistega peklenškega trušča. Točno ob dveh zjutraj smo dobili ukaz, naj streljamo, z vseh položajev naenkrat, s hribov navzdol, v samo dolino, do petih zjutraj, vsa kotlina se je tresla od eksplozij, železo je frčalo vsenaokrog.«

Zora je slišala za hrup, *tisoč gromov v bovški kotlini* so Zora in njeni bratje rekli tistim uram.

»Bobnenje je rjoveló gor do nas, se odbijalo od skalnih sten na eni in potem na drugi strani, zdelo se je, da bo hribe razgnalo. Postrelili smo vse granate in mine, ki smo jih privlekli gor, drugo za drugo. Zaporne vijake menjavali z ostrimi vžigalniki, napolnili cev, sprožili, namerili cev, privili vžigalnike, napolnili, sprožili, zmeraj znova, da so cevi kar žarele. Svojih lastnih strelóv nismo slišali, tako oglušujoče je hrup pustošil po dolini, nabijalo je in besnelo, kot da hudič osebno mlati po ognjenem bobnu. Italijani so nam sprva vračali ogenj, videli smo plamenčke, ki so se ob streléh zasvetili v megli, luči žarometov so brezglavo blodile okrog. Potem nenadoma konec. Vse je uplahnilo. Samo še tema ... In tišina. Tišina je bila najhujša. Nismo razumeli, zakaj je spodaj tako tiho, nobenega poka več, nobene eksplozije, ničesar. Sneli smo plinske maske. Nekdo je skuhal kavo. Pili smo in kadili. Potem se je začelo svitati, z daljnogledi smo oprezali, ali se kje kaj premika, ampak ravnica je bila zavita v meglo in dim, koprena se je kot prt razprostrla čeznjo. Kaj je bilo pod njim ... nismo mogli vedeti ... seveda sem vedel ... ampak vseeno ne tako ...« Umolknil je. Si prižgal cigareto.

»Plin se je prežrl po dolini,« je rekla Zora.

»Zaplinjenje je bilo *popolno*, so javile patrolje plinometalskega bataljona. S Krimmerjem sva videla, kaj imajo Nemci v mislih s *popolno*. Krimmer je bil moj poročnik, skupaj sva sestopila.«

»V Čezsočo,« je rekla Zora.

»Ja, v Čezsočo.«

»Tam si bil.«

Vedela je, kaj se je zgodilo v Čezsoči. Vas leži na drugem bregu Soče, je manjša od Bovca in je bila prav tako uničena. Pred vasjo so Italijani zgradili široko razvejen sistem okopov, zavetij, votlin in pregrad, pod zemljo in tudi v zoženem delu doline, po kateri se vije cesta, ki povezuje obe vasi. V soteski je plin divjal najbolj okrutno, zalezal se je v vsako špranjo, bil je past za osemsto mož, ki so *klavrno crknili*, tako je rekel oče, *klavrno crknili*, cela kompanija.

»Ja, tam sem bil.«

»V ožini.«

»V ožini, v kaverni. S Krimmerjem sva bila povsod. Potem pa v baraki ... je stal tisti fant ... torej, tam je stal Francesco ... naslanjal se je na lesen opornik ... okrog njega so ob stenah čepeli mrtveci z modro nabuhlimi obrazi, kot voščene lutke, gotovo štirideset mož, s puškami med kolena, kot da se bodo zdaj zdaj odpravili. Zunaj so padli ležali na tleh, ubile so jih naše granate. Ležali so drug ob drugem, drug na drugem, razcefrana telesa, vsenaokrog čelade, torbe, kosi betona in tramov, trupla prekrita z ostanki slamnjač, vse strahotna zmeda, vmes mrtve podgane z vsemi štirimi od sebe. Ampak notri, notri v baraki ... tam ...«

Zora je potrpežljivo čakala. Goran je zadnjih deset minut govoril toliko, kot ni v vseh treh mesecih, odkar ga je poznala.

»... je bilo drugače. Niso bili ranjeni. Zgledali so čisto normalno, še plinskih mask niso imeli. Sploh niso

vedeli, kaj se jim dogaja, tako hitro je šlo. S plinom vendar nihče ni računal. Predvsem pa ne s takim! In tisti fant je stal tam in skozi špranje med deskami kukal ven. Res sem mislil, da je živ. Rahlo sem se ga dotaknil, pa se je kar prevrnil. Ne vem, zakaj je obstal tam, najbrž se je kam zagozdil ali nataknil, mogoče na les. Krimmer mi je pomignil, *hitro ven!* Pokleknil sem k fantu, imel je čisto gladek obraz ... tako fin ... Najprej sem zagledal kuverto. Potem sem odkril robček. Verjetno si ga je držal pred obrazom, ko je plin pri-
mezel noter. Vzel sem oboje in stekel za Krimmerjem, ven iz tiste grobnice. Spotaknil sem se in telebnil na neeksplodirano bombo, raztrgalo mi je nogo.«

Zora se je naslonila nazaj. Goran je zlagal okrvavljeni robček v čedalje manjše kvadrate, vsakokrat pogladil gubo. Šele takrat je videla, da je bilo blago ne le obrobljeno s čipko, temveč ga je v vogalu krasilo vezenje, pisan šopek rož, okrog katerega se je vil napis, štiri besede, štiri barve. *Dal tuo padre amorevole.* Francescov robček. Kar je ostalo od fanta, ki je šel v vojno: košček blaga s štiribarvnim vezenjem – *Od ljubečega te očeta.*

Zategel krik. Zora je skočila pokonci. Krik je prešel v naraščajoče tuljenje, ki ji je zvenel znano, Nino! Stekla je na trg, Srb je šepal za njo, in tam je stal Nino in tulil in rjovel, po obrazu ves od krvi. Njegovi prijatelji so se stiskali ob hišne stene, skrušeni, cel kup fantkov, nobeden več kot deset let star. Zora je preverila Ninov obraz, potem roke. Levica je bila krvava, koščki kože so bingljali z nje, pod njo živo meso, Nino je ječal, ni več kričal, prestrašen se je stisnil k njej. Goran je segel

malemu v hlačne žepe, štrleli so daleč naprej, nabito polni so bili.

»Municija,« je rekel Srb.

»Bog nebeški, Nino!« ga je nahrulila Zora, pogledala otroke, ki so jadrno izginili v eno od hiš, in zavpila: »Samo prazne tulce smete nabirati! Nič drugega, saj to ja veste! A bi radi vsi umrli?«

Nino je ihtel. Zora bi najrajši zmerjala naprej in vso tolpo spomnila na dramo, ki so jo doživeli prejšnji mesec. Otroci so v gozdu našli malokalibrske granate, jih kot pas za naboje privezali okrog drevesa in prižgali vžigalno vrvico, granate so druga za drugo poletele kvišku, bukev se je vnela, otroci so krulili od veselja, dokler niso opazili, da je ogenj zajel še druga drevesa, tista od vojne trpinčena drevesa z zогlenelimi vejami in štrclji, plamenela so in prasketala, ogenj se je videlo vse do Bovca. Vaščani so morali vodo za gašenje zajemati iz Soče, otroci pa potrpežljivo prenesti hudo uro, nekateri tudi udarce, ampak Nino se je sijočih oči še dneve in dneve košatil po vasi, kakor pes, ki je raztrgal srno in ga morilska sla še ni zapustila.

»Hitro, v ambulanto! K zdravniku, k Italijanu,« je ukazal Srb. Zora je dvignila Nina in ga nesla čez trg navkreber k ambulanti, glavo ji je naslonil na ramo, noge so mu bingljale čez njeno desnico. Zdelo se ji je, da je izgubil zavest. Težek je bil, ampak je zavrnila Gorana, ko je hotel prevzeti dečka: »Lahko sama.«

Otroci so ji sledili v čedalje večjem grozdu, pridružile so se tudi deklice. Radovedni pogledi skozi okna; pol Bovca je videlo, kako je šla Zora Ostan v Srbovem

sprememstvu in s krdelom otrok za sabo skozi vas z nezavestnim osemletnikom v naročju.

Po vrtu jim je prišla naproti bolniška sestra, tista resolutna stara furija, ki so jo pogosto videli hiteti skozi vas, opazno že zaradi bele halje in poškrobljene čepice v laseh, počesanih na prečo. »Semle,« je furija pokazala Zori ležišče pri vhodu, kamor naj položi Nina, potem pa odgnala Srba in otroke. »Zgleda slabše, kot je,« je rekla, ko si je natanko ogledala roko, medtem ko je deček priseben in pogumen ležal, »ampak doktor bo moral šivati.«

Po hodniku sta prišla moška v vojaških uniformah, zanosnega koraka, vitki silhueti, oprijeta suknjiča z visokim pasom, široke hlače v črnih škornjih, ono mišje sivo blago italijanske vojske, osovraženo. Tista rdečelasca! Eden je zavil okrog vogla in odšel, drugi je stopil k njim. Sončne pege, ozki privihani brki in okrogla očala, za njimi zeleno lesketajoče se oči. Dober trik, je pomislila Zora, mladi oficir gotovo nosi očala samo zato, da bi bil videti resnejši. Sklonil se je nad Nina, takrat je na uniformi opazila rdeč križec. Rdečelasec je sanitetni oficir, kako lepo.

»Kdaj bo že končno prišel doktor?« je vprašala sestro, ki je v čuječni maniri furije stala za njimi.

»To sem jaz!« je veselo dogovoril očalar in brez zadrege premeril Zoro.

»Ah, nikaar si ne zmišljajte!« ji je ušlo. »Veliko premladi ste!«

»Triindvajset,« je zmagoslavno zažarel rdečelasec, »najmlajši zdravnik Italije!«

Opazovala je njegov ozki, pegasti obraz: »In kako je gospodu doktorju ime?«

»Del Buono,« je odgovoril, »Pietro Del Buono.« In slovesno pristavil: »Sicilijanec.«

Takrat se je Zora morala zasmejati.